

PAPER DETAILS

TITLE: MELEKLERDE SUUR VE IRADE PROBLEMİ

AUTHORS: Emrullah FATİS

PAGES: 785-806

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179978>

MELEKLERDE ŞUUR VE İRADE PROBLEMİ

Emrullah FATİŞ
Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Ü. İlahiyat Fakültesi
temelislam@gmail.com

Öz

Farklı kültürlerde birbirinden farklı melek tipolojileri vardır. Akıllı ve iradeli melek tiplerleriyle, akılsız ve iradesiz melek tiplerlerinden hangisi daha tutarlı gözükmektedir? Makalemizde bu problemin çözümü yönünde argümanlar sergiledik. Kur'an'daki Melek İblis sahneleri ve diğer ayetler ışığında konuyu pekiştirmeye çalıştık ve değerlendirmelerde bulunduk. Bu değerlendirmelerin sonucuna göre meleklerin akılsız ve iradesiz olduğu yönündeki tezler Kur'an'la örtüşmemektedir. Meleklerin akıl ve iradeleri vardır. Onların akıl ve irade kullanmaları peygamberlerin akıl ve irade kullanmalarına benzer. Melekler de masumdur, peygamberler de masumdur. Yüce Allah melekler âleminden de insanlar âleminden de peygamberler seçmiştir. O halde her ikisinde de akıllı ve iradeli olması mantıklı gözükmekte ve Kur'an'ın verileriyle de örtüşmektedir.

Anahtar Kelimeler: Melek; İblis; Şeytan; İrade; İradeli Melekler; İradesiz Melekler.

THE PROBLEM OF CONSCIOUSNESS AND WILLPOWER IN ANGELS

Abstract

Angel's typologies are considered differently in different cultures. In this paper we have in particular studied conception of angel in the Holy Qur'an. We have come across two different conceptions: Intelligent and strong-willed angels typecasting and unintelligent and volitionless angels typecasting. Which of them seem to be consistent? We have tried to provide arguments to evaluate this subject in the light of Qur'anic verses. Consequently, the assertions that angels are unintelligent and volitionless are not convenient for Holy Qur'an. Their using reason and will is similar to prophets. Angels are ingenious as prophets. Allah Almighty had chosen prophets from both of angels and humankind. Then it is possible that both of them intelligent and volitional and so this conception is convenient for Holy Qur'an.

Keywords: Angel; Devil; Satan; Will; Volitional Angels; Volitionless Angels.

Giriş

Çeşitli din ve kültürlerdeki farklı melek algılamaları kısmen de olsa İslâm Dini içinde, gerek halk inançları boyutunda, gerekse üst düzey akademisyenler arasında farklı bakış açılarıyla değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmeler arasında meleklerin şuursuz ve iradesiz olduğu yönünde görüşler olduğu gibi şuurlu ve iradeli olduğu yönünde de görüşler vardır.

Melek İblis sahneleriyle ilgili yorumlara genel bir bakış yaptığımızda, bu yorumları üç kategoride toplamamız mümkündür:

- a. Melek İblis sahneleri mecazi dille okunabilir,¹
- b. Melek İblis sahneleri hem mecazi hem de gerçek anlamda yorumlanabilecek anlam örgüsüne sahiptir.²
- c. Melek İblis sahneleri gerçek anlamda okunabilir.³

Kur'an'ın melek algısını mecazi boyutta değil de gerçek anlamda ele alırsak meleklerle iradeli ve şuurlu varlıklar diyebilir miyiz? Bu soruya doğru cevap verebilmemiz için, meleklerin şuurlu ve iradeli varlıklar olup olmadığı yönünde ikna edici bir araştırmaya, analiz ve tahlile ihtiyaç vardır. Melek inancı konusundaki bu açığın kapatılabilmesi için ilgili alanda akademik çalışmaların yapılması önemli bir adım olacaktır. Bu alanda faydalı olabileceği düşüncesiyle böyle bir makaleyi hazırlamanın, büyük bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyim.

Melek kavramı İbranicede "malah", Grekçede "angelos"⁴ Farsçada "angaros"⁵, Arapçada "melek"⁶ şeklinde geçmekte olup genel olarak bu dillerde haberci ve elçi anlamına gelmektedir.

¹ Süleyman Ateş meleklerle ilgili olarak makalesinde şöyle demektedir: "Tabiat kuvvetleri de birer melek olmaktadır. Zira melekler, Allah'a isyan edemeyen, yani hür irade yeteneğinden yoksun, emredildiği şeyi yapan güçlü varlıklardır. Tabiat kuvvetleri de aynı niteliğe sahip değil midir? Ateş yakar, ısıtır; su akar, sular; rüzgâr eser, yağmurun yağması için bulutları nakleder, gerektiğinde fırtına olur, tahrip eder; normal esintisiyle bitkileri aşlar. İşte Âdem'e secde eden melekler, irade yeteneğini, akıl gücünü kazanan insana boyun eğen tabiat kuvvetleridir. İnsan akıl gücünü kazanınca tabiat kuvvetlerini emri altına almış, onlardan yararlanmasını, onların korkunç etkilerini önlemesini bilmiştir." Süleyman Ateş, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", *AÜİFD*, Sayı:20, s.144, Ankara 1975.

² Şaban Ali Düzgün, "Dinsel Ve Mitolojik Yönleriyle Cin Ve Şeytan Algımız", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 10, Sayı:2 (2012), s. 15.

³ Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyan*, thk. Abdullah b. Abdü'l-Muhsin et-Türki, c. I, s.479, Birinci baskı, Kahire 2001; Neseî, Ebu'l-Berekât, *Tefsîru'n-Neseî*, c.I, s. 78, thk. Yûsuf Ali Bedyevî (Büdey-vî) ve Muhyiddin Dîb Müstû, I. Baskı, Beyrut 1998.

⁴ Xavier Leon Dufour, *Vocabulaire de Théologie Biblique*, s. 44, Paris 1962.

⁵ Davitson, Gustav, *A. Dictionary of Angeles*, s.21, London 1967.

⁶ İbn Manzûr, Cemâlüddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mûkerrem el-Mısırî, *Lisânu'l-Arab*, X/495, Beyrut ts; Zebîdî, Muhammed Murtezâ, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk ez-Zebîdî el-Bilgrâmî el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, c.XXVII, s. 51, Thk. Mustafa Hicazi, Kuveyt 1993.

Melek kavramını İslâm'a göre ele almadan önce eski kültürlerde algılanma biçimine kısaca göz atalım:

İyilik ve kötülük meleklerinin varlığı yönündeki melek algısı Ön Asya'da yaygın olup buna bazı Hitit metinleri işaret etmektedir.⁷ Bu iki tip melek algısı daha sonraları Yahudilik ve Hristiyanlığa da sirayet etmiştir.⁸ Esaret döneminde Zerdüştilerin iyi ruh ve kötü ruh algısını daha sonraları Yahudiler iyi melek ve kötü melek algısına dönüştürmüşlerdir. Hristiyanlık ve İslâm inancının aksine Yahudilikte meleklerin yemek yiyebileceği inancı da vardır.⁹

İslâm'a göre melekler; son derece güçlü, kuvvetli,¹⁰ şuurlu¹¹ ve gözle görünmeyen varlıklardır.¹² Nurdan yaratılmış olup¹³ erkeklik-dişilik, yeme-içme, uyuma, yorulma, usanma gibi maddî özelliklerden arınmış varlıklardır.¹⁴ Onlar Yüce Yaratıcının verdiği görevleri yerine getirir, ona ibadet eder ve onun emrinin dışına çıkmazlar, ona isyan etmezler.¹⁵ Uzayda son derece süratle hareket edebilmekte¹⁶ ve Allah'ın emir ve izni ile çeşitli şekillere girebilmektedirler.¹⁷ Normal şartlarda gözle görülmezler. Peygamberler onları aslî suretleri ve büründükleri biçimleri ile görebilirler.¹⁸ Onlar, Allah'ın talim ettiği hususları, öğrettiği kadarıyla bilebilirler.¹⁹ Meleklerin Arapçada ve diğer bazı dillerde haberci ve elçi anlamına geldiğini yukarıda görmüştük. "Allah, meleklerden ve insanlardan elçiler seçmiştir"²⁰ ayeti de meleklerin elçilik rolüne dikkat çekmektedir. Meleklerin elçilik rollerini yürütebilmeleri için meleklerin akıl ve hikmet sahibi olmaları gerekir. Müfessir Fahreddin er-Razi de

⁷ T.H. Gaster, "angel", *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, 1/129-130, New York 1962.

⁸ I. Kırallar, 22:21- 23; Tekvin, 6:1; İbranilere Mektup, 1:4-5; Ali Erbaş, *Melekler Âlemi İlahi Dinlerde Melek İnancı*, s.107-108, Bsr yayın grubu, 2.baskı, İstanbul 2012; Eyüp.4: 18: Bakın, Tanrı kullarına güvenmez, Meleklerinde hata bulur da; Hristiyanlar Azrail'i "Şeytan Meleği" "Şeytanların prensi" gibi vasıflarla anarlar. Hüseyin Aydın, "Meleklerle İman", s.126, *İslâm İnanç Esasları el-Kitabı*, Grafiker yayınları, 2.baskı, Ankara 2013; II. Petrus, II, 4: Tanrı günah işleyen melekleri esirgemedi; onları cehenneme atıp karanlıkta zincire vurdu; Matta, XXV, 41: "Sonra solundakilere şöyle diyecek: 'Ey lanetliler, çekilin önümden! İblisle melekleri için hazırlanmış sönmez ateşe gidin!'"

⁹ Ali Erbaş, "Melek Düşüncesinin Farklı İnançlardaki Tezahürleri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, s. 115, 125, Sakarya 1996.

¹⁰ Necm 53/5.

¹¹ Bakara 2/30; A'râf, 7/11.

¹² İsrâ 17/92-95; Hicr 15/8; Furkan 25/21-22; En'âm 6/8.

¹³ Müslim, Kitabu'z-Zühd ve'r-Rakaik, Bab: 10, hadis no: 60,(2996).

¹⁴ Hûd 11/70; Enbiyâ 21/19-20; Saffat 37/149-153; Zuhuf 43/19; Necm 53 / 27; Fussilet 41/38; İsrâ 17/40; Saffat 37/149-150; Zuhuf 43/19.

¹⁵ Nahl 16/50; Enbiyâ 21/27-28; Tahrim 66/6; Fussilet 41 /38.

¹⁶ Meâric 70/4; Fatır 35/1.

¹⁷ Hûd 11/69-70; Meryem 19/16-17; Hicr 15/51-52; Zâriyât 51/24-28.

¹⁸ İsrâ 17/95; Tevbe 9/26; Ahzâb 33/9.

¹⁹ Bakara 2/30-33.

²⁰ Hac 22/75.

meleklerin akıl ve hikmet sahibi olduğu görüşüne destek vermektedir.²¹ Şimdi meleklerin güç kullanma yönlerine genel bir bakış yapalım.

1. Meleklerin Güç Kullanmalarına Genel Bakış

İslâm bilginleri meleklerin günah işleme gücünün bulunup bulunmaması noktasında farklı yorumlar sergilemektedirler:

- 1) Felsefecilerin çoğunluğu ile Cebriye Mezhebine mensup olanların çoğu meleklerin sırf hayır işlemeye güçlerinin yetebileceğini şer işleme gücünün bulunmadığını savunurlar.
- 2) Fakihlerin çoğunluğu ile Mutezile mezhebine mensup olanların çoğu meleklerin hayır işleme güçlerinin bulunduğu gibi şer işleme güçleri de bulunur görüşündedirler. Onlar bu görüşlerini aşağıdaki delillerle desteklerler:
 - a. “Dünyada bozgunculuğa ve yozlaşmaya yol açacak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın,”²² şeklindeki bir sorunun Yüce Allah’a yöneltilmesi ya günahıdır ya da hayırlı olanı terktir. Melekler böyle bir soruyu Yüce Allah’a sorabildiklerine göre onların şer işleme güçleri de vardır.
 - b. Yüce Allah, melekler arasından ben de tanrıyım iddiasında bulunanlar çıkarsa onları cehennemle cezalandırırız²³ buyurmuştur. Bu ayet meleklerin tanrılık iddiasında bulunma gibi bir şer türüne güç yetirebildiklerinden dolayı onlara böyle bir iddiada bulunma yasağı getirilmiş, bu yasağı çiğnedikleri takdirde de cehenneme atılacakları duyurulmuştur.
 - c. Eğer meleklerin istedikleri takdirde hayırlı işleri terk etme güçleri bulunmasaydı Allah onları işledikleri hayırdan dolayı övmezdi. Çünkü onlar hayrı işlemek zorunda olduklarından fazladan bir iş yapmış sayılmazdı.²⁴

Şa’rânî de meleklerin itiraz etme gücünün bulunduğu kanaatindedir.²⁵ Makdisî’ye göre de meleklerin masiyet işleme güçleri vardır fakat bu

²¹ Fahreddin er-Râzi, *en-Nefs ve’r-Ruh ve Şerhu Kuvâhumâ*, s. 3, thk. Muhammed Sağır Hasan el-Ma’sûmî, Pakistan 1968.

²² Bakara 2/30.

²³ Enbiyâ 21/26-29.

²⁴ Fahreddin er-Râzi, Ebu Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 1. baskı, c. II, s. 186, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1981.

²⁵ Melekler Hz. Âdem’in yeryüzünde halife kılınmasında Allah’a itiraz etmişlerdir. Eğer itiraz etmeselerdi Yüce Allah’ın kulu olan Âdem’e secde etme yönünde bir sınava alınmazlardı. Abdülvehhâb b. Ahmed b. Ali eş-Şa’rânî el-Mısırî, *el-Yevâkit ve’l-Cevahir fi Beyani Akaidi’l-Kebair*, c. II, s. 45, Mısır 1317h.

gücü kullanmazlar. O, bu fikrine destek olarak da: “Melekler gece ve gündüz hiç ara vermeden Allah’ı tesbih ederler,”²⁶ “onun emirlerine karşı isyan etmezler, kendilerine emredilene yaparlar”²⁷ anlamındaki ayetleri kaynak gösterir. Makdisi, “Eğer meleklerin masiyet işleme gücü olmasaydı, Allah onları masiyeti terk etme iradelerini kullandıkları için, bu ayetlerle övmezdi”²⁸ demektedir.

2. Meleklerde Akıl Ve İrade

Bu konunun daha iyi anlaşılabilmesi için akıl ve şuur kavramının içeriği ile konuya girelim.

2.1. Akıl ve Şuur Nedir?

Şuur, Arapça bir kelime olup “شعر” “şaare” fiilinin mastarıdır. Görünen ve bilinen anlamıdır. Bedenlerdeki kıllara “şa'r” denilir, çoğulu “eş'ar”dır.

İnce duygu, anlayış ve bilgiye sahip olmaları nedeniyle, şairler de bu isimle anılmaktadır. Şair; “şuurlu kişi” demektir. Bu yüzden şiire “ince duygu ve ilim” adı verilir. Daha sonra vezinli mısralar için isim olmuştur.²⁹

Şuur, farkında olmak, duyularla idrak etmek anlamını da içermektedir. Kur’an’da buna şöyle işaret edilmektedir:

“Bütün güzel ve iyi işleriniz, siz farkında olmadan boşa gitmiş olur.”³⁰ Bu ayette şuur kelimesi kullanılmamakla birlikte bu kökten gelen fiil olumsuz cümlede kullanılmıştır, olumsuzluk edatını düşürdüğümüzde farkında olmak manasını taşımaktadır.

Bu anlamdaki şuur, açık duygu ile hissetmektir. Yani şu anda his halinde olan ve henüz hafızaya ve akla tamamen geçmemiş bulunan açık bir ilimdir ki, dalgınlığın zıddıdır.³¹

Şuur sözlükte, bir şeyi anlama, tanıma ve kavrama gücü, kendi varlığından benliğinden haberdar olma hissi manalarını taşımaktadır.³²

Kur’an’a göre şuur bir şeyin bilincinde olma anlamını taşımaktadır. Aşağıdaki ayetleri buna örnek verebiliriz:

Aslında onlar, Allah’ı ve iman etmiş olanları kandırmak isterler. Oysa sadece kendilerini aldatırlar da bunun farkında olamazlar.³³ “Bunun

²⁶ Enbiya 21/20.

²⁷ Tahrim 66/6.

²⁸ Mutahhar b. Tahir el-Makdisi, *el-Bed ve't-Tarih*, c. I, s. 177, Paris 1919.

²⁹ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, c. I, s. 345-346, thk. Nezar Mustafa el-Baz, Mektebetü Nezar Mustafa el-Baz ts.

³⁰ Hucurat 49/2.

³¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. I, s. 203, Azim Dağıtım, İstanbul ts.

³² D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1042, Rehber Yayınları, 7. baskı, Ankara 1990.

farkında olmazlar” ifadesinde şuur kelimesi, olumsuz cümlede kullanılmıştır. Cümle olumluya çevrilirse “bunun farkında olurlar” anlamına dönüşür.

Hız. Muhammed’in peygamber olmadığını iddia eden müşriklere verilen cevapta Allah ve Cebrail onun peygamberliğine tanık gösterilmektedir.³⁴ Tanık olmak akıllı ve şuurlu olmayı da gerektirir. Bu durumda melek Cebrail’in de akıllı ve şuurlu bir varlık olması gerekir. Şuursuz bir Cebrail tiplemesi ise onun getirdiği vahyi de müşkül duruma sokar.

Yine diğer bir ayet, peygamberlerin ve onlara inananların ahirette de zafere ulaşacağına meleklerin de şahitlik edeceğine işaret etmektedir.³⁵ Yüce Allah’ın kendi birliğini meleklerin şahitliği ile teyit etmesi,³⁶ Kuranikerim’i kendi ilmi ile indirdiğine melekleri şahit tutması³⁷ meleklerin iradeli ve şuurlu varlıklar olduğuna işaret etmektedir. Çünkü şahitliğin geçerli olabilmesi için akıllı ve iradeli olma koşulu vardır. Akılsız ve iradesiz bir kişinin şahitliğine kim inanır? Başkalarının zorlamasıyla yaptırılan şahitlik de elbette gerçeği yansıtamaz.

Mâturîdî’ye göre meleklerin yeme ve içme vasıfları olmamasına rağmen düşünme ve tefekkür vasıfları vardır.³⁸

“Onun mahlûkatı yani melekler ve ilim sahipleri Yüce Allah’ın vahdaniyetini tasdik ettiler. Allah’ın birliğini tasdike yanaşmayanlar cahil kişilerdir. Çünkü cahiller nefislerinde teemmül ve tefekkür etmezler Yüce Allah’ın birliğini ilim sahipleri ve melekler kabul eder. Meleklerin de Yüce Allah’ın vahdaniyeti konusunda teemmül ve tefekküre katıldıklarına göre, onlar da şuurlu varlıklardır.³⁹ Meleklerin hepsi ilim sahibidir.⁴⁰ İlim sahibi olmak, teemmül ve tefekkür şuurlu olmayı gerektirir. Ayrıca ilim kavramı içinde şuur ve iki şeyi birbirinden ayırt etme anlamı da vardır.⁴¹ Kelam edebiyatında genel olarak ilim ve marifet

³³ Bakara 2/9.

³⁴ Ra’d 13/43.

³⁵ Mü’min 40/51; Bkz. Mâturîdî, Ebû Mansûr, *Kitabu’t-Tevhid*, s. 207, thk. Fetullah Huleyf, İstanbul 1979.

³⁶ Al-i İmran 3/18: Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilâh olmadığına adaletle şahitlik ettiler. O’ndan başka ilâh yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.

³⁷ Nisâ, 4/166: Fakat Allah, sana indirdiğini kendi ilmiyle indirmiş olduğuna şahitlik eder. Melekler de buna şahitlik ederler. Aslında şahit olarak Allah yeter.

³⁸ Mâturîdî, Ebû Mansûr, *Kitabu’t-Tevhid*, s. 167, thk. Fetullah Huleyf, İstanbul 1979.

³⁹ Al-i İmran, 3/18; Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed İbn Muhammed, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, c. I, s. 253, thk. Fatma Yusuf el-Haymi, Menşuratü Mervan Rıdvan Daûbûl, 1. baskı, Beyrut 2004.

⁴⁰ Bakara 2/32: Melekler: “Biz, (sana itiraz olunmaktan) seni tenzih ederiz. Senin bize öğrettiğinden başka, hiç bir ilmimiz yok. Gerçekten sen, her şeyi bilen, hüküm ve hikmet sahibi olansın,” dediler.

⁴¹ Zebîdî, Muhammed Murtaza Hüseyinî, *Tâcu’l-Arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, c.XXXIII, s.126, thk. İbrahim Terzî, Kuveyt, I. Baskı, Dâru’t-Turâsî’l-Arabî Kuveyt 2000; Asım Efendi, *el-Okyanusu’l-basît fi Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît* (Kamus Tercümesi), c. IV, s. 410, İstanbul 1305;

eş anlamlıdır.⁴² “Marifet” kavramı, Arap dil bilginlerine göre de “ilim” kavramıyla eş anlamlı kabul edilmiştir.⁴³ İlim kavramının zıddı cehil, marifet kavramının zıddı da inkârdır. Meleklerin ilim, marifet, kabul ve tasdik etme özellikleri bulunduğuna göre, onlar şuurlu ve iradeli varlıklardır. Bazı ayetlerde marifet kavramının zıddının inkâr olduğuna işaret edildiğine göre⁴⁴, marifet kavramının iradeyle ilişkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Lügat bilgini Rıdvani de marifetin irade ile ilişkisinin olduğuna destek vermektedir.⁴⁵ Noksan sıfatlardan uzak olan Yüce Allah’ın varlığına inanmak ve onu sevmek şuurlu olmayı gerektirir.⁴⁶ İnanmak, sevgi ve nefret şuura bağlıdır. Meleklerde bu vasıflar bulunduğuna göre⁴⁷ onları şursuzlukla niteleyemeyiz.

2. 2. Meleklerin İrade ve Şuuruna İşaret Eden Mesajlar

2.2.1. Meleklerin Sorgulayıcı Bir Düşünceye Sahip olmaları

Meleklerin şursuz olması bir takım problemlere yol açabilir. Şuurlu varlıklar ne yaptıklarının bilincindedirler. Şursuz ve akılsız bir canlı kendisine yüklenen sorumluluğu yerine getiremez. Yüce Allah, yeryüzünde insan yaratacağını meleklerine bildirmiş ve insan hakkında meleklerin dikkatini çekmek istemiştir. Melekler bu yeni varlığın kan dökme ve fesat çıkarma gibi özelliklerinden dolayı diğer varlıklardan farklı olacağını anlayabilmişler ve bu konuda akıl yürüterek, yeryüzünde kan dökecek canlılar mı yaratacağın diye Yüce Allah’a kaygılarını bildirmişlerdir.⁴⁸ İradeleri ve şuuruları olmayan varlıklar bunu

Ferâhidî, Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, c. III, s. 202, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003; Wan, Mohd Nor b. Daud, *İslâm Bilgi Anlayışı*, s. 86, çev. Fuat Aydın, Ankara 2002.

⁴² Mâtûrîdî, Ebû Mansûr, *Kitabu't-Tevhid*, s. 380, thk. Fetullah Huleyf, İstanbul 1979; Bâkullânî, Ebû Bekir, *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikaduhu velâ yecûzu'l-cehlu bih*, s. 13, el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kâhire 2000; İbn Furek, Muhammed, *el-Mücerred fî makâlât-ı Ebi Hasan el-Eş'arî*, s. 6,18, Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kâhire 2005; Râzî, Fahrüddîn, *Mefâtihu'l-Ğayb*, c. II, s. 219, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981; Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tabîratu'l-Edille fî Usûli'd-Din*, c. I, s. 22, thk. Hüseyin Atay, DİB. Yay, Ankara 1993; Beyâdî, Kemalettin, *İşârâtü'l-Merâm min ibârâtü'l-İmam Ebî Hanîfe fî Usûli'd Din*, s. 61, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.

⁴³ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaledîn Muhammed, *Lisânü'l-Arab*, c.IX, s.236, Beyrut ts.

⁴⁴ Aslında Allah'ın nimetinin pekâlâ farkındalar ama yine de onu tanıyıp doğrulamaya yanaşmıyorlar; çünkü onların çoğu onmaz biçimde küfre batmış bulunuyor: en-Nahl, 16/83; Ayrıca bkz. Bakara, 2/89.

⁴⁵ Rıdvânî, Mahmud Abdurrâzık, s. 848-849, *Mu'cemu's-sûfi*, Kâhire ts.

⁴⁶ Ebu Muhammed Abdu'l-Kerim b. Salih b. Abdu'l-Kerim el-Hamid, *Menazilü'l-Huri'llyn fî Kulubi'l-Arifin bi Rabbi'l-Âlemin*, c.I, s.26, Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, Riyad ts.

⁴⁷ Ebû Dâvud, Hâtem 6, (4231); *Buhârî*, Tevhid: 33, Edeb: 41; Müslim Birr: 157, Muvatta, Şi'r: 15; Tirmizî, Tefsîr, Meryem: (3160); İbrahim Canan, *Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları: 10/142-143.

⁴⁸ Bakara 2/30: İşte o zaman Rabbin meleklerle: "Bakın, Ben yeryüzünde ona sahip çıkacak birini yaratacağım!" demişti. Onlar: "Seni övgüyle yüceltip takdis eden bizler dururken, orada bozgunculuğa ve yozlaşmaya yol açacak ve kan dökecek birini mi yaratacağsın?" dediler. (Allah) "Sizin bilmediğiniz (çok şey var, onları) Ben bilirim!" diye cevapladı. Bu ayetten meleklerin gaybı bildiği anlaşılmaz. Çünkü Allah meleklerle insanın yeryüzünde

söyleyebilir mi? Çünkü Yüce Allah meleklerle de düşünme özgürlüğü vermiştir. Meleklerin bir şeyin doğruluğu ya da yanlışlığı yönünde değerlendirmede bulunmaları onların hem şuurlu hem de iradeli olmalarını gerektirir. Bir hükmün doğruluğuna ya da yanlışlığına karar vermek için iradeye ihtiyaç vardır. Melekler, bilgiyi değerlendirerek bazı yargılarda bulunabilirler, yargılarında şüpheye düşebilirler, şüphelerini Yüce Allah’a sorarak gidermeye çalışırlar. Bu yargılar bilgi eksikliğinden kaynaklanan hatalı ifadeler de içerebilir. Meleklerde zelle bulunabilir fakat onlardaki zelle masumiyetlerine engel değildir.⁴⁹ Yine Meleklerin masum olmaları akıl ve irade sahibi olmalarına da ters düşmez. Çünkü meleklerin iradesi isyana değil itaate meyilli bir irade olup onlar Allah’ın emirlerine asla isyan etmezler.⁵⁰ Peygamberler gibi melekler de günahlardan masum oldukları için meleklerin bu hataları Yüce Allah tarafından düzeltilir. Bu düzeltme örneklerinden birini Yüce Allah’ın meleklerle verdiği şu cevapta görüyoruz:

"Sizin bilmediğiniz çok şey var, onları Ben bilirim!" Bu ayetle Allah Teâlâ, meleklerin eksik bilgi sonucu ulaştıkları yanlış yargıları veya onların anlayamadıkları yönleri düzeltmektedir.

Kur’an’da şuurlu dört canlıdan söz edilir. Bunlar, cinler, şeytanlar, melekler ve insanlardır. Melekler, cinler ve insanlar, âlemi oluşturan akıllı varlıklardır.⁵¹ Yine Kur’an’da meleklerin aralarında iş bölümü yaptığı yönünde vurgu yapıldığına göre onların iradeli ve akıllı varlıklar olduğu anlaşılmaktadır. Bu husus ayette şöyle ifade edilmektedir:

Aralarında iş bölümü yapan meleklerle yemin ederim ki, size vaad olunan diriliş elbette gerçektir.⁵²

Süleyman Eşkar "Allah’ın yeryüzünde halife yaratacağını bildirdiği"⁵³ ayete getirdiği yorumda meleklerin Allah’tan halifelik istediğini kaydetmektedir.⁵⁴ Meleklerin Allah’tan halifelik istemesi de onların iradelerinin varlığına delildir.

kan dökceği konusunda bilgiler öğretmiş, melekler de bu bilgiler üzerinde akıl yürütmüşler ve şöyle demişlerdir:

Yaratıldığın, rızık verdiğin, türlü türlü nimetlerle ikramda bulunduğun İnsanlar böyle bir işi nasıl yapar? Hâlbuki sen bizi yarattığın için biz seni tespih ediyor ve sana şükrediyoruz.

⁴⁹ Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî, *Herkese Lâzım Olan İman*, s. 25, trc. Kemahlı Feyzullah Efendi, 55.baskı, Hakikat Yayınları, İstanbul 2007.

⁵⁰ Tahrir 66/6.

⁵¹ İlyas Çelebi, "Gayb Âlem ve Gaybi Varlıklar", s.532, *Kelâm el-Kitabı*, Grafiker yayınları, 2. baskı, Ankara 2012; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el- Endelûsî, el-Câmi’ li Ahkâmî’l-Kur’ân, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, c. I, s. 213, Beyrut 2006; es-Sa’lebî, Ebu İshâk Ahmed, el-Keşf ve’l-Beyân, Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, c. I, s. 111. thk. Muhammed b. Âşûr, Beyrut 1422/2002.

⁵² Zâriyât 51/4-5.

⁵³ Bakara 2/30.

⁵⁴ Eşkar, Ömer Süleyman, *Âlemü’l-Melâiketi’l-Ebrâr*, s. 88, Üçüncü baskı, Kuveyt 1983.

Müfessir Fahreddin er-Râzi (ö.606/1210), Bakara, 2/30. Ayetine getirdiği yorumla bu görüşe destek vererek şöyle demektedir:

Yüce Allah bu ayette meleklerim istidlali (a posteriori) delil kullandıklarına işaret etmektedir. Melekler şöyle istidlal etmişlerdir:

"O yeryüzünde, orada fesat çıkaracak kimseler mi yaratacaksın?"⁵⁵ Müfessir Fahreddin er-Razi yorumuna şöyle devam etmektedir:

Melekler böyle bir soruyu sormakla aslında Yüce Allah'ın yeryüzünde fesat çıkaran insanları yaratmasını çirkin bulmuşlar ve bunu onun hikmetiyle bağdaştıramamışlardır. Bu meseleyi akıllarında takıntı yapmışlardır. Bunun üzerine Allah Teâlâ, onlara:

"Ben, sizin bilmediklerinizi bilirim,"⁵⁶ diye cevap vererek meleklerle şunu anlatmak istemiştir:

Şüphesiz ben, her türlü malumatı bildiğim için, onların yaratılması ve meydana getirilmeleri hususunda sizin bilmediğiniz hikmeti de bilirim. Şüphe yok ki bu konuşmalar meleklerle Yüce Allah arasında münazara örneklerinden biridir. Diğer bir örnek de bildiğimiz gibi Hz. Âdem'in yaratılışı ile ilgili olarak Yüce Allah'la İblis arasında geçen münazara.

Yüce Allah meleklerle münazarasında ilim açısından Hz. Âdem'in meleklerden üstün olduğunu deliller sergileyerek kanıtlamıştır. İşte bu kanıtlama tamamen bir istidlal örneğidir.⁵⁷

Yukardaki münazara örneklerini değerlendirecek olursak, İblis hem akıllı hem de iradeli bir varlıktır. Taraflar arasında münazaranın gerçekleşmesi için akıl ve iradenin bulunmasına ihtiyaç vardır. Yüce Allah hem meleklerle hem de İblisle münazara yaptığına göre, meleklerin de akıllı ve iradeli varlıklar olduğu yorumuna gidebiliriz. Akıllı olmak mükellef olmanın koşulları arasındadır.

2.2.2. Meleklerin Sorgulamalarının Saygısızlık İçermemesi

İnsanlara göre meleklerin iradeleri onların masumiyetlerini bozmayacak niteliktedir. Çünkü melekler Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmezler ve kendilerinden isteneni yapma azim ve kararını taşırlar.⁵⁸ Meleklerin iradeleri arasında dünya ve dünyada meydana gelecek bazı olaylar hakkında akıl yürütme ve değerlendirmede bulunma yetkileri de vardır. Kuran'da meleklerin, insanlar tarafından yeryüzünde çıkarılacak bozgunculuğu sorgulamaları ve bu alanda Yüce Allah'a soru yöneltmeleri⁵⁹ onların akıllı ve iradeli varlıklar olduğuna delil teşkil eder.

⁵⁵ Bakara 2/30.

⁵⁶ Bakara 2/30.

⁵⁷ Fahreddin er-Râzi, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-Gayb*, c. II, s.97, Daru'l-Fikir, Beyrut 1981.

⁵⁸ Tahrim 66/6.

⁵⁹ Bakara 2/30.

İnsanların yeryüzünde çıkaracağı bozgunculuğa karşılık Yüce Allah'ın orada ne gibi bir düzen kuracağını ve nasıl bir önlem alacağını sorgulamaktadırlar. Meleklerin böyle bir soruyu yöneltmeleri irade gücüyle olmakta fakat bu irade meleklerin masumiyetine zarar verecek düzeyde ahlaksızlık ve kabalık da içermemektedir. Zira onların sorusu bilgi edinme amaçlı olup itiraz anlamına gelmemektedir. Bazı yorumcular bu ayetin meleklerin müstakil iradelerine işaret etmediğini, Yüce Allah'ın onlara verdiği ilhamla böyle bir soruyu yöneltebildiklerini iddia etmektedirler. Fakat onların bu iddiası tutarlı değildir. Çünkü ayetin devamında Yüce Allah meleklerle hitaben ey melekler "dedikleriniz doğruysa haydi bu (şeylerin) isimlerini bana söyleyin,"⁶⁰ ifadesine yer verilmektedir. Bu ifade, meleklerin sorusunun kendi iradelerinden kaynaklandığını, Allah'ın ilhamına dayanmadığını göstermektedir. Yine meleklerin bazı konuları yüce melekler topluluğunda kendi aralarında tartıştıklarına işaret eden Kur'an ayeti⁶¹ de onların akıllı ve iradeli varlıklar olduğuna işaret etmektedir.

Diğer bir ayette Hz. Âdem'in bilgi düzeyi ile meleklerin bilgi düzeyleri karşılaştırılmakta, Hz. Âdem'e daha fazla bilgi verildiği anlatılmakta ve melekler bilgilerinin Allah'ın öğrettikleriyle sınırlı olduğunu itiraf etmektedirler. Bu yolla Yüce Allah, meleklerin Hz. Âdem hakkında iç dünyalarında gizledikleri yanlış yargıyı silmek istemektedir.⁶² Melekler şuurlu varlıklar olduğu için, dinlemek, anlamak, soru sormak onların yaratılış özelliklerine aykırı değildir. Onların sevinme ve üzülmeye özellikleri de vardır. Onlar günahlara üzülür, sevaplara da sevinirler.

2.2.3. Peygamberliğin Akıllı ve İradeyi Gerektirmesi

Peygamberlerin temel özelliklerinden biri de akıllı, şuurlu ve zeki olmalarıdır.⁶³ Yüce Allah meleklerden de peygamberler seçtiğine göre, onların akıllı, şuurlu ve zeki olmaları daha isabetli gözükmemektedir. Çünkü hem akılsız varlıktan peygamber olmaz hem de şuursuz varlıkların peygamberlere ihtiyaçları olmaz. Bu durumda hem melekler hem de meleklerle gönderilmiş peygamberlerin akıllı oldukları netleşmektedir. Amellerimizi kaydedip yazan melekleri oyuncak bebekler gibi şuursuz varlıklar düzeyine indirmek doğru bir yaklaşım olamaz. Eğer melekler ne yaptıklarını bilmeyen şuursuz varlıklar olsalardı onlara amellerin kaydını tutma görevi nasıl verilebilirdi? Onlar akıllı varlıklar olmasaydı aralarından peygamber seçilmesine gerek kalırmıydı? Kur'an'da meleklerden peygamber gönderildiği aşağıdaki ayette şöyle ifade edilmektedir:

⁶⁰ Bakara 2/31.

⁶¹ Sâd 38/69.

⁶² Bakara 2/31-33.

⁶³ Hz. Hûd kendisini akılsızlıkla suçlayan kavmine şu cevabı vermektedir: "Ey kavmim! Bende akıl kıtlığı yok. Aksine ben Rabbimin haberlerini size duyuruyorum. Ayrıca ben en güvenilir nasihatçiyim. A'râf 7/67, 62;

Allah hem meleklerden, hem insanlardan peygamberler seçer. Şüphesiz Allah (her şeyi) hakkıyla işiten, kemâliyle görendir.⁶⁴

2.2.4. Meleklerin İradeyi Gerektiren Görevler Üstlenmeleri

Meleklerin savaşımlara katılıp⁶⁵ Müslümanlara olumlu, karşıt güçlere olumsuz etki yapmaları da onların şuurlu olmalarını gerektirir. Harplerde kâfirlerin kalplerine korku salan,⁶⁶ Müslümanların kalplerine cesaret aşılayan,⁶⁷ Allah'ın kullarını önlerinden, arkalarından korumakla görevlendirilen,⁶⁸ dünyevi ve uhrevi darlıkta müminlere yardım eden,⁶⁹ ölürken müminlere moral veren⁷⁰ melekler vardır. Bu meleklerden birine Kur'an'dan şu örneği verebiliriz:

“Şüphesiz Rabbim Allah'tır” deyip, sonra dosdoğru yolda yürüyenlerin üzerine melekler iner. Onlara, “Korkmayın üzülmeyin, size söz verilen cennetle sevinin!” derler. Biz dünya hayatında da, ahirette de sizin dostlarıyız. Gafur ve rahim olan Allah'ın ikramı olarak, canlarınızın çektiği ve istediğiniz her şey sizindir.”⁷¹ Bütün bu örneklerden hareketle, meleklerin şuurlu, sorumluluk sahibi, iradelerini iyi ve hayır yönünde kullanan varlıklar olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden olmalıdır ki meleklerin itaatlerine karşılık Yüce Allah tarafından sevapla ödüllendirilecekleri görüşünü benimseyen İslâm bilginleri vardır. Hanefi bilginlerinden İmam Ebu Yusuf, İmam Muhammed ve Şafii mezhebinin kurucusu İmam Şafii ve Mâtürîdîlerin ileri gelenlerinden Ebu'l-Hasan Ali b. Said Rusteğfenî (ö.345/956) de meleklerin itaatlerine karşılık sevapla ödüllendirileceği görüşüne destek vermektedirler.⁷² Melekler arasında

⁶⁴ Kur'an'da cinlerden ve meleklerden peygamber gönderildiği de şöyle ifade edilmektedir: Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size ayetlerimi anlatan ve bu gününüzün gelip çatacağı hakkında sizi uyaran peygamberler gelmedi mi? Onlar şöyle diyecekler: “Biz kendi aleyhimize şahitlik ederiz.” Dünya hayatı onları aldattı ve kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler (En'âm, 6/130); Allah, hem meleklerden, hem de, insanlardan peygamberler seçer. Şüphesiz Allah işitendir, görendir. (Hacc, 22/75).

⁶⁵ Al-i İmran 3/124; Enfal 8/9.

⁶⁶ Enfal 8/12.

⁶⁷ Enfal 8/12; Nahl 16/32; Fussilet 41/30-32.

⁶⁸ Bunlar da el-Muakkibat melekleridir. Bk. er-Ra'd 13/11.

⁶⁹ Bakara 2/87, 253; Fussilet 41/30; Enfal 8/9; Ahzâb 33/9.

⁷⁰ Nahl 16/32.

⁷¹ Fussilet 41/30-31.

⁷² Ebu'l-Mu'in en-Neseî, *Bahru'l-Kelâm Fî Akaidi Ehli'l-İslâm*, s.79, çev. Ramazan Biçer, Gelenek Yayınları, İstanbul 2010; Ali el-Kârî, Ali b. Muhammed, *Minahu'r-Ravz'l-Ezher fî Şerhi'l-Fıkhu'l-Ekber*, thk. Vehbi Süleyman Gavcı, s.379, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, 1.baskı, Beyrut 1998.

görev taksimi yapılarak onlara sorumluluk yüklenmesi İslâm'da⁷³ Yahudilikte⁷⁴ ve Hristiyanlıkta⁷⁵ da vardır.

Gece gündüz Yüce Allah'ı övgü ile anan ibadet ve tespih eden,⁷⁶ ilahi emirlerin tamamını uygulayan,⁷⁷ dini sorumluluklarının bilincinde oldukları için Allah korkusu taşıyan⁷⁸ meleklerin Yüce Allah'a karşı sorumlulukları (mükellefiyetleri) vardır. Meleklerin sorumlu olmadıkları yönündeki görüş tutarlı değildir. Melekler Rablerinden korkarlar ayetinde geçen korku onların dini sorumluluklarını vurgulayan türden bir korkudur. Hatta bu korku onların kulluğun zirve noktasında olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim bu hususa diğer bir ayette şöyle işaret edilmektedir:

Melekler Allah'ın hoşnut olduğu insanların dışında kimseye yan çıkıp kayıramazlar; çünkü herkesten önce melekler Allah korkusuyla titrerler.⁷⁹

2.2.5. Meleklerin Eleştirel Yaklaşımda Bulunmaları

Ayrıca meleklerin zayıf kişilerin bazı yanlış eylemlerine⁸⁰ ve putperestlerin tanrılarına eleştirel yaklaşımda bulunmaları⁸¹ onların şuurlu olduğunu göstermektedir. Meleklerin kendilerini tanrı edinenleri ilahi huzurda reddetmelerine ilişkin ayet de onların şuurlu ve iradeli varlıklar olduğuna şöyle işaret etmektedir:

Hakikati inkâra şartlanmış olanlara gelince, Allah bir gün onların hepsini toplayacak ve meleklerle soracaktır: "Bunların ibadet ettikleri siz miydiniz?" Melekler: "Sen, kudret ve egemenliğinde eksiksiz ve kusursuzsun!" derler, "Bize yakın olan yalnız sensin, onlar değil! Hayır,

⁷³ Nahl 16/32, 50; Enbiyâ 21/27; Tahrim 66/4, 6; Fussilet 41/30, 38; Tekvîr 81/19-20; Bakara 2/87, 97-98, 253; Secde 32/11; Nisa 4/97; Enam 6/61, 93; Enfal 8/, 9, 50; Muhammed 47/27; Neml 27/87; Zümer 39/68, 73; Şura 42/5; Ahzâb 33/9, 43; Ra'd 13/11, 23-24; Müddessir 74/27-30; Zuhurf 43/77; Kâf 50/16-18; İnfitar 82/12; Enfal 8/12.

⁷⁴ İsmail Taşpınar, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, s. 131, 2. baskı, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2014.

⁷⁵ Luka 4: 10-11; 1:5-19; 2:9-11; Yahuda'nın Mektubu 9; Yuhanna'nın Vahyi 12: 7-10.

⁷⁶ Bakara 2/30; Enbiya 21/19-20; Şûrâ 42/5; Mümin 40/7; Saffat 37/164-166.

⁷⁷ Nahl 16/50; Tahrim 66/6.

⁷⁸ Nahl 16/50.

⁷⁹ Enbiya 21/28; Ömer Süleyman, *el-Eşkar, Âlemü'l-Melâiketi'l-Ebrâr*, s. 29, Üçüncü baskı, Kuveyt 1983.

⁸⁰ Nisa 4/97: Melekler, kendilerine zulmeden kimselere canlarını alırken soracaklar: "Neyiniz vardı sizin?" Onlar: "Biz, yeryüzünde çok güçsüzdük" diye cevap verecekler. Melekler, "Allah'ın arzı sizin kötülük diyarını terk etmenize yetecek kadar geniş değil miydi?" diyecekler. Böylelerinin varış yeri cehennemdir, ne kötü bir varış yeri.

⁸¹ A'râf 7/37: Kim, Allah'a karşı yalan uyduran veya O'nun ayetlerini yalanlayanlardan daha zalimdir? İşte onlara kitaptan (kendileri için yazılmış ömür ve rızıklardan) payları erişir. Sonunda kendilerine melek elçilerimiz, canlarını almak için geldiğinde, "Hani Allah'ı bırakıp tapınmakta olduğunuz şeyler nerede?" derler. Onlar da, "Bizi yüzüstü bırakıp kayboldular" derler ve kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ederler.

onlar bize ibadet ettiklerini zannettikleri zaman, aslında duyuları ile kavrayamadıkları cinlere ibadet ediyorlardı."⁸²

2.2.6. İnsanlara İyiyi Teklif Etmeleri

Melekler insanların akıllarına iyi teklifler getirirler, şeytanlarda aksine kötü teklifler getirirler. Hz. Peygamber bu hususu şu sözleriyle ifade etmektedir:

Kim ki içinde iyiliğe çağıran bir düşünce hisse derse bilsin ki o, melektendir hemen ona uysun ve Allah'a şükretsin. Kim ki içinde kötülüğe çağıran bir düşünce ile karşı karşıya gelirse bilsin ki o, şeytandan kaynaklanmaktadır. Ondan uzaklaşsın ve Allah'a sığınsın.⁸³

Yukarıdaki hadisten anlaşıldığına göre melekler iyiler arasından en iyiyi teklif etme iradelerini kullanırlar, şeytanlar da kötüler arasından en kötüyü teklif etme iradelerini kullanırlar. Bu durumda meleklerin iradeleri hep iyi yönde çalışmakta, şeytanların iradeleri de hep kötü yönde çalışmaktadır. Melekler, şeytanın etkisinde kalmayacak nitelikte yaratıldıkları için onlar iradelerini kötü yönde kullanmazlar.

Kısaca melekler hayra meyilli, şeytanlar da şerre meyillidir. İnsanların ise her ikisine de meyilleri vardır.⁸⁴

2.2.7. İradelerini İtaat Yönünde Kullanmaları

Meleklerin itaatleri kulluk kategorisinde ele alınabilir. Kul "abd" kelimesinin iradeyle ilişkilendirebileceğimiz iki anlamı vardır. Birincisi, kulluk eylemlerini Yüce Allah'ın iradesi doğrultusunda yapan kişileri, takva sahibi müminleri, peygamberler ve melekleri bu kategoriye dâhil edebiliriz. İkincisi dünya nimetlerine aşırı bağılıkları nedeniyle kendilerini paranın kulu yapan kişiler için de bu kelime kullanılabilir.⁸⁵ Kısaca Allah merkezli kulluk ve para merkezli kulluktan her ikisi de irade ile belirlenen seçeneklerdir.

Melekler Allah'ın emrettikleri konularda iradelerini bire bir onun emrine uygun şekilde kullanırlar.⁸⁶ Eğer böyle olmasaydı melekler cansız ve ruhsuz varlıklar seviyesine taşınmış olurdu.

Yüce Allah'a kul olma özgürlüğü meleklerle de insanlara da verilmiştir. Her iki tarafın da bu özgürlüğe uyup uymama yetkileri vardır. Bu yetkilerini ibadetten kaçınma yönünde kullananlar ilahi huzurda hesap vereceklerdir. Bu husus Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir:

⁸² Sebe 34/40-41:

⁸³ Tirmizî, Tefsir, 3.

⁸⁴ İlyas Çelebi, "Gayb Âlem ve Gaybi Varlıklar", s.534, *Kelam el-Kitabı*, Grafiker yayınları, 2. baskı, Ankara 2012.

⁸⁵ İsfahânî, Râğıb Ebu'l-Kâsım Hüseyin İbn Muhammed, *Müfredat fî Garibi'l-Kur'an*, c. II, s. 415, Beyrut ts.

⁸⁶ Tahrim 66/6.

Hem Hz. İsa, hem de Allah'a yakın melekler kulluk görevini yerine getirmekten kaçınmazlar. Kim Allah'a kulluk etmekten kaçınır ve büyüklük taslarsa, bilsin ki, O, onların hepsini huzuruna toplayacaktır.⁸⁷ Bu ayette ibadetten kaçınanlarla kaçınmayanların mukayesesı yapıldığına göre meleklerin de akıl ve iradelerinin varlığına dair hükme gitmemiz mümkündür. Çünkü karşılaştırılanlar arasında melekler de vardır.

2.2.8. Günah ve Sevap Tespitinde Rol Almaları

Yazıcı melek adını verdiğimiz, Kirâmen Kâtibîn (Hafaza) melekleri insanların sağlarında ve soldarında bulunurlar. Sağdaki melekler iyi iş ve davranışları, soldakiler ise kötü iş ve davranışları tespit etmekle görevlendirilmiştir. Meleklerin bu görevlerinden hareket ederek onların iyi ve kötü arasını ayırt edecek nitelikte olduklarını, şuurlu ve irade sahibi olduklarını söylemek mümkündür. Çünkü bir şeyin iyi ya da kötü olduğuna karar vermek hem iradeyi hem de şuurlu olmayı gerektirir. Yine bu meleklerin kıyamet günü hesap sırasında insanların dünyada yaptıkları işlere şahitlik edecek olmaları da onların şuurlu varlıklar olduklarını göstermektedir. Hafaza meleklerinin varlığını ve yapacakları işleri Kur'an ayetleri de doğrulamaktadır.⁸⁸ Buna bir ayetle örnek verelim:

Şüphe yok ki üzerinizde gözetleyici melekler, değerli yazıcılar vardır; onlar, iyi kötü her ne yaparsanız bilirler.⁸⁹ Yazıcı meleklerin büyük ve küçük günahları tespit edebilmeleri, amel defterlerini korumaya güç yetirebilmeleri elbette inkâr edilemez.⁹⁰ Yine meleklerin Kur'an yazabildiğini bildiren ayetler de onların şuursuz ve iradesiz olmayacağına işaret etmektedir.⁹¹

Yüce Allah bizleri gizlice yaptığımız işler yüzünden sorguya çekecektir.⁹² Bu yüzden Allah, meleklerle de gizli işlerimizi bilme yeteneği vermiştir.

⁸⁷ Nisa 4/172: Allah'a en yakın (Mukarreb) meleklerden maksat, Hameletu'l-Arş, Kerûbiler ve Cebrael, Mikâil, İsrâfil ve Azrael gibi meleklerdir. Bu meleklerle "mukarrebîn" denildiği gibi "illiyyûn" da denilmektedir. Hâzin, Ali b. Muhammed el-Bağdadî, c. I, s. 455, *Lübâbü't-Te'vîl fî Maânî't- Tenzîl*, Daru'l-Kütübü'l-Arabiyye, Mısır ts; Beyzâvî, Nâsiruddîn Saîd Abdullah b. Ömer, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. II, s. 111, Dâru İhyai't-Turâsîl-Arabî, Beyrut ts.

⁸⁸ Kaf 50/17-18; el-İnfîtâr 82/10-12. Ayrıca bkz. Zuhuf 43/80; Hakka 69/18; En'âm 6/61; İnşikak 84/7-8. "Hâfız" kelimesinin çoğulu olan "Hafaza" melekleri iyilik ve kötülükleri kaydetme, bu kayıtları koruma görevlerini de yürütürler: Topaloğlu Bekir, İlyas Çelebi, Kelam Terimleri Sözlüğü, s. 105, 3. baskı, İsam yayınları, İstanbul 2013.

⁸⁹ İnfîtâr 82/10-12.

⁹⁰ Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, *Tefsiru's-Şaravi*, c. XIII, s. 7880, Dâru Ahbârî'l-Yevm, ts.

⁹¹ Abese 80/15-16: O Kur'an, kıymetli, güvenilir, takva sahibi kâtip meleklerin elleriyle yazılmıştır. Ali Erbaş, *Melekler Âlemi İlahî Dinlerde Melek İnancı*, s. 225, Bsr yayın grubu, 2. baskı, İstanbul 2012.

⁹² İsra 17/71; Hakka 69/19-24; İnşikak 84/7-8.

Eğer onlar gizli işlerimizi bilmeseler ve kaydetmeselerdi Kur'an'da hesap günü melek tutanaklarının tanıklık yapacağına⁹³ yer verilmezdi.

2.2.9. Müslümanlar İçin Af Talebinde Bulunmaları

Mü'min suresinde meleklerin Müslümanlar için af talebinde bulunmaları onların da irade sahibi varlıklar olduğunu göstermektedir. Bu durum Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir:

Arş'ı taşıyanlar ve onun çevresinde bulunanlar (melekler) Rablerini hamd ederek tespih ederler, O'na inanırlar ve inananlar için (şöyle diyerek) bağışlanma dilerler: "Ey Rabbimiz! Senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır. O hâlde tövbe eden ve senin yoluna uyanları bağışla ve onları cehennem azabından koru." "Ey Rabbimiz! Onları da, onların babalarından, eşlerinden ve soylarından iyi olanları da, kendilerine vaat ettiğin Adn cennetlerine koy. Şüphesiz sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin."⁹⁴

Melekler her kapıdan cenneti hak edenlerin yanlarına varıp onların güzel akıbetleri üzerinde değerlendirmede bulunarak bu alandaki sevinç ve memnuniyetlerini şu ifadelerle dile getirirler:

"Sabretmenize karşılık size selamlar, selametler! Dünya diyarının ne güzel akıbetidir bu!" derler.⁹⁵

2.2.10. Şefaate Talebinde Bulunmaları

Peygamberlerin iradelerini şefaate talebinde kullandıkları gibi, melekler de iradelerini şefaate talebinde kullanacaklardır.⁹⁶ Yüce Allah bu taleplerden istediğine onay verecektir. Bu durum da gösteriyor ki meleklerin de şuur ve iradeleri vardır fakat Yüce Allah'ın iradesi meleklerin iradesine tabi değildir.⁹⁷

Bunca örneklere rağmen meleklerin şuur ve iradelerinin olmadığı yönündeki iddiaların tutarlı olduğunu söylemek zorlaşmaktadır. Onların iradelerinin varlığı kitap ve sünnet ışığında ele alınıp incelendiğinde daha iyi anlaşılabilir.

2.2.11. Meleklerin İradelerine İşaret Eden Hadis İçerikleri

Aşağıdaki hadis içerikleri de meleklerin akıllı ve iradeli varlıklar olduğuna işaret etmektedir. Şimdi bu hadis içeriklerinden örnekler verelim:

⁹³ Kaf 50/17-18; İnfitar 82/10-13; Kamer 54/52.

⁹⁴ Mü'min 40/7-8; ayrıca bkz. Ahzâb 33/43; Şûrâ 42/5.

⁹⁵ Ra'd 13/23-24.

⁹⁶ Necm 53/26; Mü'min 40/7;

⁹⁷ Şeyh Allame Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi'l-Yemani, *Refu'l-İştibah*, c.I, s.518, thk. Osman b. Muallim Mahmud b. Şeyh Ali, Daru Aleml-i-Fevaid, ts; Bakara 2/255.

Cemaatle namaz kılanlara meleklerin mağfiret duasında bulunmaları,⁹⁸ onların Müslümanları secde izinden tanınmaları,⁹⁹ yazıcı meleklerin boş sözlerden rahatsız olmaları,¹⁰⁰ utanmaları,¹⁰¹ yapılan dualara meleklerin âmin demeleri,¹⁰² oruçlulara rahmet okumaları,¹⁰³ hasta ziyaretine gidenlere istiğfar etmeleri,¹⁰⁴ gibi hususlar onların akıllı ve iradeli varlıklar olduğunu göstermektedir.

Kısaca meleklerin yerine göre dua,¹⁰⁵ yerine göre lanet okumaları¹⁰⁶ ve varlıkların en şerefli vasfını kazanan insanlar¹⁰⁷ karşısında saygıyla eğilmeleri¹⁰⁸ onların irade ve şuura sahip olduklarına işaret etmektedir.

2.2.12. Meleklerin İradeli ve Şuurlu Varlıklarla Karşılaştırılması

a. Müşriklerle Meleklerin Karşılaştırılması

Kur'an'ın Yüce Allah'a secde emri Mekke müşriklerine duyurulduğunda müşrikler bu emri yerine getirmekten kaçınmışlar ve biz mi Allah'a secde edeceğiz diyerek büsbütün imandan uzaklaşmışlardı. Kur'an'da müşriklerin secde emrinden kaçışlarıyla meleklerin secdeye kapanmaları karşılaştırılıyor. Müşriklerin secdeden kaçışı Yüce Allah'ın nefretle karşıladığı kibir hareketi olarak değerlendirilirken, meleklerin secdeye kapanarak ibadete etmeleri övgüyle anlatılmaktadır.¹⁰⁹ Bu ayetlerde özgür iradeye sahip olan ve secdeden kaçınan insan örneği ile secdeye kapanan melek örnekleri karşılaştırılmakta ve meleklerin itaatinden övgüyle söz edilmektedir. Eğer melekler iradesiz ve şuursuz varlıklar olsalardı Yüce Allah'ın bu iki grubu karşılaştırması tutarlı olur muydu?

Bütün bu örneklerden hareketle meleklerle şuursuz ve iradesiz varlıklar unvanını vermek tutarlı gözükmemektedir. İki kişiyi sınava alıp

⁹⁸ Buhârî, Ezan 30, Salat 87, Büyû 49; Müslim, Mesâcid 246, (649); Muvatta, Taharet 33, (1, 33); Ebu Davud, Salat 49, (559); Tirmizî, Salat 423, (603).

⁹⁹ Buhârî, Rikak 52, Ezan 129, Tevhid 24; Müslim, İman 299, (182); Tirmizî, Cennet 20, (2560).

¹⁰⁰ Muvatta, Kelam: 9, (2, 987); İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları: 2/368.

¹⁰¹ Müslim, Fezailu's-Sahâbe 36, (4201).

¹⁰² Müslim, Cenaiz 7, (920); Tirmizî, Cenaiz 7, (977); Ebu Davud, Cenaiz 19, 21, (3115, 3118); Nesâî, Cenaiz 3, (4, 5).

¹⁰³ Tirmizî, Savm: 67, (784, 785, 786); İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları: 9/507.

¹⁰⁴ Ebu Davud, Cenaiz 7, (3098, 3099), 3100

¹⁰⁵ Ahzâb 33/56, 43; Şûrâ 42/5.

¹⁰⁶ Al-i İmran 3/87; Hakikati inkâra şartlanmış olanlara ve hakikat inkârcıları olarak ölenlere gelince: Onların cezası, Allah'ın, meleklerin ve tüm dürüst ve erdemli insanların lanetine uğramalarıdır. (Bakara, 2/161).

¹⁰⁷ Tîn 95/4.

¹⁰⁸ Bakara 2/34; A'râf 7/11; Kehf 18/50; Hicr 15/28-31.

¹⁰⁹ Furkan 25/60; A'râf 7/206; Mukatil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen, *Tefsiru Mukatil*, c. I, s. 431, nşr. Ahmed Ferid Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 1. baskı, Beyrut 2002; İbn İbn'ü-Cevzî, Ebül-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bagdâdî, *Zadu'l-Mesir fi ilmi't-Tefsir*, c. III, s. 315, 3. baskı, Beyrut 1984.

bunlardan sadece birine sınavın cevabını verip kopya verilen öğrenciyi başarılı ilan ettikten sonra adil sınav yaptığımızı söyleyebilir miyiz? İki kişiden birisinin doğruyu da yanlışı da seçme özelliğine sahip diğerinin ise sadece doğruyu seçme özelliğine sahip olduğunu varsayalım. Bu iki kişiyi sınav yaptıktan sonra yanlışı seçene yönelttiğimiz eleştiri ne derecede haklı olabilir? Yüce Allah'ın örneklerdekine benzer bir sınav yapması elbette onun adaletiyle örtüşmez. Yüce Allah, karşılaştırma yaptığı iki taraftan yanlışı seçeni eleştirdiğine göre, her iki tarafın da doruyu ve yanlışı seçme özgürlüğü olduğu yönünde yoruma gitmemiz mümkündür.

b. İblisle Meleklerin Karşılaştırılması

Hız. Âdem yaratıldığında Yüce Allah, meleklerle İblis'e secde testi uygulamış ve her iki türe de Hız. Âdem için secde emri vermiştir.¹¹⁰ Bu iki türden birisini akılsız ve iradesiz oyuncak türü bir varlık kabul eder diğerini de akıllı iradeli varlık kabul edersek Yüce yaratıcının böyle bir sınav başlatması elbette adaletsiz ve akıl dışı bir uygulama olur. Çünkü sınavın sonunda kaybeden taraf kâfirlik suçuyla yargılanmakta ve ebedi cehennemde kalma gibi ağır ceza verilmektedir. Üniversite mezunu ile okuma yazma bilmeyen bir kişiyi aynı sınava almak ne derecede gülünç ise, akılsızlarla akıllıları aynı teste tabi tutmak da aynı derecede saçma olur. Yüce Allah adaletsizlik gibi hikmete aykırı işler yapmayacağına göre, sınava giren melekleri de İblis'i de akıllı ve iradeli varlıklar kategorisine almak durumundayız. Melekler akıllı varlıklar olmasalardı Yüce Allah'ın meleklerle İblis'i secde sınavına almasına gerek kalmazdı. Sınav yapıldığına göre, İblis cezalandırıldığına göre her iki tür de akıllı ve iradeli varlıklar olup meleklerden secde etmeyenler olsaydı elbette onlar da cezalandırılacaktı.

Kısaca ifade edecek olursak Yüce Allah meleklerde de güç yaratmıştır. Onlar bu güçlerini hayır veya şer yönünde kullanabilme özgürlüğüne sahiptir. Fakat onların peygamberler gibi masum olma sıfatları da bulunduğundan kendilerine verilen emirlere karşı gelmezler ve bu emirlere uymayı tercih ederler.

Sonuç

Meleklerle insanlar arasında karşılaştırma yaptığımızda insanların meleklerden daha güçlü olduğu yönler vardır. Melekler, Yüce Allah'ın emir ve iradesine uygun davranışlar sergilerler. Peygamberler de Allah Teâlâ'nın emrine uygun hareket ederler. Bu yüzden melekler de peygamberler de masumdurlar. Eğer hata yaparlarsa ilahi uyarı alırlar. Bu durumda günahkâr insanlara göre meleklerin şerlerden korunması ilahi hikmet gereğidir. Peygamberlerin günahlardan korunmuş olması,

¹¹⁰ Bakara 2/34.

onların iradesiz olmasını gerektirmediği gibi, meleklerin günahlardan korunmuş olması da onların iradesiz ve şuursuz olmasını gerektirmez. İradeyi kullanarak hayra ve itaate yönelmek sevap ve ilahi övgüyü gerektirir. Bu yüzden olmalı ki İmam Muhammed, İmam Yusuf, İmam Şafii gibi bilginler meleklerin itaatine karşılık sevap yazılacağı görüşünü benimsemişlerdir. Meleklerin iradesiz olup ilham yoluyla yönetildiğine dair görüşler Kur'an'la uyuşmamaktadır.

Meleklerin itaati tercih edip ona yönelecek kadar güçlerinin olmadığını varsaydığımız takdirde, onlara masumiyet sıfatı yüklememiz doğru olamaz. Çünkü bu durumda onları oyuncak bebek konumuna taşımakla eşdeğer bir iş yapmış oluruz. Böyle bir hata onları melek olmaktan çıkarır. Yüce Allah, melekleri itaatlerinden dolayı övdüğüne göre onlar iradeleriyle kendilerini günahlardan korumakta ve ilahi buyrukları bu iradeleriyle yerine getirmektedirler. Çünkü itaate yönelecek kadar kudret ve iradesi olmayan bir varlığı Allah'ın övmesi mantıklı gözükmemektedir. Yüce Allah peygamberlerini ilahi emirlere aykırı hareket etmekten ve küfre düşmekten korumuştur. Bu koruma onların iradesiz olmasını gerektirmez. Peygamberler iman ya da inkârdan birini seçecek kadar güç ve iradeye sahip değildir dememiz doğru olmayacağı gibi benzer bir durumu melekler için de düşünmemiz doğru olmayacağını düşünüyorum. Onların küfür ve kötülükten uzaklaşmaları irade ve kudretleri dışındadır şeklindeki bir iddia tutarsız gözükmemektedir.

Aynı durumu şeytan için de düşünebiliriz. Şeytanların hayra ve imana yönelecek kadar güçleri yoktur, bu yüzden onlar küfrü seçmeye mecburdur da diyemeyiz.

Şeytanların hayrı da şerri de seçme gücü vardır fakat onlar kendi özgür iradeleriyle şerri seçerler. Meleklerin ve peygamberlerin de yine hayrı ve şerri seçme güçleri vardır fakat onlar da şeytanların aksine kendi özgür iradeleriyle hayrı seçerler, hata ettiklerinde ilahi uyarı alırlar. Bu yüzden de melekler masumiyet sıfatı taşırlar.

Meleklerin üzülme, sevinme, kötü insanları yerme, lanetleme, iyi insanları övme ve onlara dua etme, hatta onlar hakkında şefaet etme gibi özellikleri bulunduğu göre, bu özelliklerin kullanılması akıl ve iradeyi gerektirir.

Bir tarafta akıllı ve iradeli bir varlık olan şeytanların insanları saptırma girişimlerine karşılık, diğer tarafta akılsız ve iradesiz bir melekler yığınının insanları ahlaklı ve erdemli yapma girişimleri tutarsız gözükmemektedir. Bunun Allah'ın adaletiyle uyuşacağını nasıl söyleyebiliriz. Yüce Allah insanları doğru yola iletmek için kitaplar ve peygamberler göndermekte ve melekleri de bu uğurda çaba ve gayret yetkisiyle donatarak hizmet ettirmektedir. Yüce Allah iyilik yapana on

misli sevap, kötülük işleyene de karşılığı kadar günah yazmaktadır. Bu Yüce Allah'ın iyiliği teşvik, kötülükten uzaklaştırma amacına yönelik bir uygulamadır. Aslında Yüce Allah bu uygulamayı insanlara melek desteği ile de sürdürmektedir.

Yüce Allah'ın akıl ve irade gücüyle donatılmış melek desteğini insanlardan çekip alarak onları akıllı ve iradeli şeytanın baskısı altına alması Kur'an'ın verileriyle de uyusmamaktadır.

Müfessir Fahreddin er-Razi, Şeytanın da meleklerin de Yüce Allah'la münazara yaptığı görüşüne yer vermektedir. Münazaranın sağlıklı devam edebilmesi için münazaraya katılan kişilerin akıl ve irade güçlerinin bulunmasına ihtiyaç vardır. Bu durumda meleklerin de şeytanın da iradeli ve şuurlu varlıklar olması gerekmektedir.

İnsanın kalbine doğan kötü tekliflerin şeytan, iyi tekliflerin de melek tarafından olduğu tezini Hz. Peygamber de desteklediğine göre, meleklerin de akıl ve iradeleri olmalıdır. Meleklerin iradesiz ve şuursuz varlıklar olduğu düşünüldüğü takdirde şeytanın kötü teklifleri karşısında meleklerin uygun iyi teklif üretme şansları olmayacaktır. Bu durum da insanın eşit iki teklifle sınav edilmesi yerine, şeytan lehine bir sınavla karşı karşıya bırakılacaktır. Hz. Peygamber'in hadisi ise insanın eşit iki teklifle sınav edildiğini doğruladığına göre, meleklerin irade ve şuurlarının olduğu yönünde bir sonuca gitmemiz mümkündür.

Akılsız ve iradesiz melek tiplerini doğru kabul ettiğimiz takdirde, Yüce Allah'ın insanlar için görevlendirdiği günah ve sevap kaydı tutan meleklerin ne yaptığını bilmez varlıklar olduğuna destek vermiş oluruz. Böyle bir anlayış da insanın her an ve her saniye gözetim altında olduğu tezini çürütür ve şeytani fiillere yönelmenin önündeki engelleri kaldırır. Böylece şeytanın işi de kolaylaşır.

Kısaca ifade edecek olursak, meleklerin akılsız ve iradesiz olduğu yönündeki tezler Kur'an'la örtüşmemektedir. Meleklerin akıl ve iradeleri vardır. Onların akıl ve irade kullanmaları peygamberlerin akıl ve irade kullanmalarına benzer. Melekler de masumdur, peygamberler de masumdur. Yüce Allah melekler âleminden de insanlar âleminden de peygamberler seçmiştir. Peygamberlerin genel özelliklerinden masum olma, akıllı ve iradeli olma gibi özellikleri devre dışı bırakmak, aslında onları bu görevden almakla eş değer bir rol oynar. O halde her ikisinde de akıllı ve iradeli olması mantıklı gözükmemekte ve Kur'an'ın verileriyle de örtüşmektedir.

Kaynakça

- Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî el-Mısırî (ö. 973/1565), *el-Yevâkit ve'l-Cevahir fi Beyani Akaidi'l-Kebair*, c. II, s. 45, Mısır 1317h.
- Ali el-Kârî, Ali b. Muhammed (ö.1014/ 1606), *Minahu'r-Ravzı'l-Ezher fi Şerhi'l-Fıkhi'l-Ekber*, thk. Vehbi Süleyman Gavcı, s. 379, Daru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1. baskı, Beyrut 1998.
- Asım Efendi, Ahmet, *el-Okyanusu'l-basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, (Kamus Tercümesi), c. IV, İstanbul 1305.
- Ateş, Süleyman, "Kur'an-ı Kerim'e Göre Evrim Teorisi", *AÜİFD*, Sayı:20, s. 144, Ankara 1975.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî (ö. 403/1013), *el-İnsâf fîmâ yecibu i'tikaduhu velâ yecûzu'l-cehlu bih*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kâhire 2000.
- Beyazî, Kemaleddin Ahmed b. Hasan (1098/1687), *İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm*, Ebî Hanîfe fî Usûli'd Din, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Saîd Abdullah b. Ömer, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, c. II, Dâru İhyai't-Turasil-Arabî, Beyrut ts.
- Çelebi, İlyas, "Gayb Âlem ve Gaybi Varlıklar", *Kelam el-Kitabı*, Grafiker yayınları, 2. baskı, Ankara 2012.
- Davitson, Gustav, A. *Dictionary of Angeles*, London 1967.
- Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Rehber Yayınları, 7.baskı, Ankara 1990.
- Düzgün, Şaban Ali, "Dinsel Ve Mitolojik Yönleriyle Cin Ve Şeytan Algımız", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, Cilt 10, Sayı:2 (2012), s. 15.
- Ebu Muhammed Abdu'l-Kerim b. Salih b. Abdu'l-Kerim el-Hamid, *Menazilü'l-Huri'llyn fi Kulubi'l-Arifin bi Rabbi'l-Âlemin*, c.I, Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, Riyad ts.
- Ebu'l-Mu'in en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm Fî Akaidi Ehli'l-İslâm*, çev. Ramazan Biçer, Gelenek Yayınları, İstanbul 2010.
- Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö.1361/1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, c.I, Azim Dağıtım, İstanbul ts.
- Erbaş, Ali, "Melek Düşüncesinin Farklı İnançlardaki Tezahürleri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, s.115, 125, Sakarya 1996.
- Erbaş, Ali, *Melekler Âlemi İlahi Dinlerde Melek İnancı*, Bsr yayın grubu, 2. baskı, İstanbul 2012.

- Eşkar, Ömer Süleyman, *Âlemü'l-Melâiketi'l-Ebrâr*, Üçüncü baskı, Kuveyt 1983.
- Fahreddin er-Râzi, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö.606/1210), *Mefâtihu'l-Gayb*, c. II, s. 97, Daru'l-Fikir, Beyrut 1981.
- Fahreddin er-Râzi, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö.606/1210), *en-Nefs ve'r-Ruh ve Şerhu Kuvâhumâ*, thk. Muhammed Sağır Hasan el-Ma'sûmî, Tahran 1909.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed (ö.175/791), *Kitâbu'l-Ayn*, c. III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Hâzin, Ali b. Muhammed el-Bağdadî (ö.741/1340), c. I, *Lübâbü't-Te'vîl fî Maânî't- Tenzîl*, Daru'l-Kütübü'l-Arabiyye, Mısır ts.
- İbn Furek, Muhammed, el-Mücerred fî makalât-ı Ebi Hasan el-Eş'arî, *Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye*, Kâhire 2005.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Mısırî (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrut ts.
- İbn'ü-Cevzî, Ebül-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bagdâdî (ö.597/1201), *Zadu'l-Mesir fî ilmi't-Tefsir*, c. III, s. 315, 3. baskı, Beyrut 1984.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Farh el-Ensârî el-Hazrecî el- Endelûsî (ö. 671/1272), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, c. I, Beyrut 2006.
- Makdisi, Mutahhar b. Tahir (ö. 355/ 966), *el-Bed ve't-Tarih*, I-II, Paris 1899.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed İbn Muhammed (ö.333/945), *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, c.I, thk. Fatma Yusuf el-Haymi, Menşuratü Mervan Rıdvan Daûbûl, 1. baskı, Beyrut 2004.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr, *Kitabu't-Tevhid*, thk. Fetullah Huleyf, İstanbul 1979.
- Mukatıl b. Süleyman, Ebu'l-Hasen (ö.150/767) *Tefsiru Mukatil*, nşr. Ahmed Ferid, c. I, Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, 1. baskı, Beyrut 2002.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed (ö.508/1115), *Tabsiratu'l-Edille fî Usûli'd-Din*, c. I, thk. Hüseyin Atay, DİB. Yay, Ankara 1993.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât (ö. 710/1310), *Tefsîru'n-Nesefî*, thk. Yûsuf Ali Bedyevî (Büdey-vî) ve Muhyiddin Dîb Müstû, 1. Baskı, c. III, Beyrut 1998.

- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal (ö. 502/1108), *Müfredat fi Garibi'l-Kur'an*, c.I, thk. Nezar Mustafa el-Baz, Mektebetü Nezar Mustafa el-Baz ts.
- Rıdvânî, Mahmud Abdurrâzık, *Mu'cemu's-sûfî*, Kâhire ts.
- Sa'lebî, Ebu İshâk Ahmed(ö.427), *el-Keşf ve'l-Beyân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, c. I, s. 111. thk. Muhammed b. Âşûr, Beyrut 1422/2002.
- Şa'râvî, Muhammed Mütevelli (ö.1998), *Tefsiru's-Şaravi*, c. XIII, s.7880, Dâru. Ahbâri'l-Yevm, ts.
- Şeyh Allame Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi'l-Yemani (ö.1386h.), *Refu'l-İştibah*, c.I, thk. Osman b. Muallim Mahmud b. Şeyh Ali, Daru Alemi'l-Fevaid, ts.
- T.H. Gaster, "angel", *The Interpreter's Dictionary of the Bible*, New York 1962, 1/129-130.
- Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türki, c. I, Birinci baskı, Kahire 2001.
- Taşpınar, İsmail, *Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret İnancı*, 2. baskı, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2014.
- Topaloğlu Bekir, İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 3.baskı, İsam yayınları, İstanbul 2013.
- Wan, Mohd Nor b. Daud, *İslâm Bilgi Anlayışı*, çev. Fuat Aydın, Ankara 2002.
- Xavier Leon Dufour, *Vocabulair de Théologie Biblique*, Paris 1962.
- Zebîdî, Muhammed Murtezâ, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk ez-Zebîdî el-Bilgrâmî el-Hüseyinî (ö. 1205/1791), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l- Kâmûs*, c.XXVII, Thk. Mustafa Hicazi, Kuveyt 1993.
- Zebîdî, Muhammed Murtezâ, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk ez-Zebîdî el-Bilgrâmî el-Hüseyinî (ö. 1205/1791), *Tâcu'l-Arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, c.XXXIII, thk. İbrahim Terzî, I. Baskı, Dâru't-Turâsi'l-Arabî, Kuveyt 2000.